17ՐԴ ՏԱՐԻ Թիւ 5,171 Կ. ՊՈԼԻՍ, 1913, ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 14—27 ԵՐԿՈՒՇԱԲԹԻ

بوزانتیون
یومیه سیاسی فننی صاحب امتیاز و مدیر مسئولی
بوزانت كچیان
درسعادتده دیون عمومیه قربنده خواجه خانی
جاده‌سنده (بوزانتیون) غزته‌سی

40 ՓԱՐԱ

Բիւզանդիոն

ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱԹԵՐԹ ԱՄԵՆՕՐԵԱՅ

40 ՓԱՐԱ

ՏԷՐ ԵՒ ՏՆՕՐԷՆ
ԲԻՒԶԱՆԴ ՔԷՉԵԱՆ

PUZANTION
Journal Arménien Quotidien, Politique, Financier et Littéraire
Directeur-Propriétaire
PUZANT KETCHIAN
Direction du Journal Arménien PUZANTION, Constantinople, Hodja Han Djaddé, près de la Dette Publique.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ՅՈԲԵԼԵԱՆԸ 413—1513—1913

Ս. ՍԱՀԱԿ—ՄԵՍՐՈՊ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԸ

(ՃԱՌ ՏՐԴ. Ն. ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ ԷՖԷՆՏԻԻ)

Տեարք Երեսփոխանք,

Ազգ. Երեսփ. Ժողովն իր պատմական հանդիսաւոր նիստերէն մին գումարել կոչուած է այսօր։

Իբր Ատենապետ Ժողովոյս, յանուն և ի դիմաց Ազգ. Երեսփոխանութեան բացուած կ'հռչակեմ Մեսրոպեան գիրերու գիւտի 1,500 ամեակի և տպագրութեան 400 ամեակի կրկին Յոբելեանները, որք երեք օրեր պիտի տեւեն։

Խորին յուզումով կ'կատարեմ ինձ վիճակեալ այս պարտականութիւնն և բաբերախտ կ'համարիմ զիս, որ այնչափ փառաւոր և նշանակելի օր մը կ'գտնուիմ այս աթոռին վրայ։ Խանդավառեալ այս բեմէն կ'շնորհաւորեմ Թրքահայութիւնն յանձին Ձեր, Տեարք Երեսփոխանք, մաղթելով որ մեր Թոռները դար մը վերջ գան խմբուիլ այս սաճարին մէջ, տօնելու գրոց գիւտի 1,600 ամեակն, աւելի ուրախ տրամադրութեան տակ, և անգամ մ'եւս պանծացնելու ազգային քաղաքակրթութեան և յառաջդիմութեան այս ձեռ տօնը։

Խիստ պատշաճ կ'համարիմ անշուշտ որ այս կրկին Յոբելեաններու նախատօնակը կ'կատարենք այս կամարներուն տակ, ուր այս պահուս աչքիս առջեւ կ'մարմնանան Մեծն Սահակ ու Մեսրոպ, մեր առաջին Թարգմանիչք ու իրենց աշակերտներն, ամէնն ալ Եկեղեցւոյ պաշտօնեայ, որոնց մեզ նուիրած Հայ տառերով թարգմանեցին Ս. Գիրքը, որ ամէն օր կ'կարդացուի այս բեմին վրայ, և Սահակայ և Մեսրոպայ շունչը կ'ոգեւորէ ու կ'թրթռացնէ Հայ հաւատացեալներուն սիրտը։

Այս Եկեղեցին ո՛չ միայն եղած է Հայուն գոյութեան պահպանման գլխաւոր ազդակը, այլ և նա՛ է որ պատճառ եղած է մեր լեզուին ու գրականութեան զարգացման։ Այս պահուս ահա՛ Եկեղեցին ու Դրականութիւնը կ'միանան ու կը նոյնանան մեր աչաց առջև, իբր գլխաւոր ազդակներ մեր ազգային գոյութեան և յառաջդիմութեան։

Գիր ու գրականութիւն ազգի մը քաղաքակրթութեան, իմացական զարգացման ու յառաջդիմութեան գլխաւոր միջոցներն են, իսկ տպագրութիւնն անոր բարերար ազդեցութիւնն ու ծաւալումը դիւրացնող զօրաւոր ազդակն է։

Հայն այսօր խրոխտ ու բարձրագլուխ ի հանդէս կուգայ քաղաքակիրթ աշխարհի առջեւ և անգամ մ'եւս կ'ցուցնէ թէ՝ ինք պատմական քաղաքակիրթ ազգ մ'է, և ո՛չ միայն հին դարերէ ի վեր ունեցած է ուրոյն գիր ու գրականութիւն, և տպագրութիւնն որդեգրող առաջին ազգերէն մին եղած է, այլ և իբր քաղաքակրթիչ տարր, տուած է դրացի ազգաց այբուբենարան ու նպաստած է այլոց տպագրական գործունէութեան։

⁂

Եթէ այսօր ուզէինք տօնել Հայերու և կամ նախահայերու առաջին գրի գիւտի և գրական գործունէութեան Յոբելեանը, պարտէինք զայն անուանել ո՛չ թէ 1,500, այլ 2,800 ամեակ, զի Իսպուինիս նախահայուն օրով (820-800), որ Քրիստոսէ ութը դար առաջ կ'իշխէր Ուրարտեան կամ Արարատեան գահուն, մեր նախնիք ունեցած են իրենց ազգային ուրոյն սեպաձեւ վանկարանը, 120 նշաններով, որ շատ աւելի պարզ էր քան 329 նշանագրերօք Ասորաբաբելականը, զոր պահ մը գործածեց Իսպուինիսի հայրը Սարիդուրիս (835—820)։

Այս սեպաձեւ նշանագրերօք վիմադրոշմ արձանագրութիւններ կան Հայաստանի ամէն կողմ, որք կ'պատմեն Խալդեան իշխանաց գործերը, յորոց աւելի քան 200ն արդէն ծանօթ են գիտնականաց։ Այս Ուրարտեան կամ Արարատեան նշանագիրերն երկու դարու կեանք ունեցան և վերջ գտան Խալդեան հարստութեան հետ (600 Ն. Ք.)։

—Փիւնիկ տառերը, հնարեալ իբր Քրիստոսէ տասը դար առաջ, իրենց դիւրութեան աղագաւ, յաջորդեցին սեպաձեւ գրերուն ի Սեմական ժողովուրդս, և ապա տարածուեցան դէպ ի հիւսիս, զորս որդեգրեցին մինչ այն ատեն անգիր ազգեր, ինչպէս Յոյները, եւ այդ դիւրուսոյց տառերն հասան մինչ ի Փռիւգիա, որոնք հաւանականաբար Արմէններու հետ մուտք գտան ի մեզ, անշուշտ փոքր ինչ փոփոխութիւններ կրելով, ըստ տեղական լեզուի պահանջմանց, և այդ տառերով սկսաւ մի նոր գրականութիւն։

Զրաժարանութիւնը կ'ստիպէ մեզ հաւատալ այս Բ. դպրութեան, զի հնար չէ որ այդչափ վաղուց գրականութիւն ունեցող մի ազգութիւն, յանկարծ դադրի գիր ու դպրութիւն ունենալէ, մինչդեռ իր դրացի անգիր ազգեր իսկ մեծ ընդունելութիւն կ'ընէին այդ նորահնար դիւրուսոյց տառերուն։

Քրիստոսէ չորս դար առաջ Արևմտեան Հայոց վրայ իշխող Տէրիբազ Պարսիկ իշխանին դրամները կ'կրէին այս տառերը, որոնք աննպատակ պիտի ըլլային, եթէ երկրին բնիկներն ի վիճակի չըլլային կարդալ զայնս։ Հաւանականաբար այս գրութիւնը դրոշմուեցաւ և այլ դրամներու վրայ, ու այդ տառերով տեղի ունեցան արքունական և այլ գրութիւններ, որոնք հասած չեն մեզ։

Այս երկրորդ գրի ու գրականութեան սկզբնաւորութեան տեսակէտով, 2,400 ամեակ անուանելու է այսօրուան հանդէսը, զի բնականաբար Տէրիբազէն առաջ սկսուած է այն, և նա այդ գիրերն ի Հայս գտնելով գործածեց իր դրամներուն համար։

— Տէրիբազի ժամանակէն հազիւ մէկ դար վերջ՝ Մակեդոնա—Սելեկեան իշխանութեան ժամանակ (330-190) Յոյն գիրն ու գրականութիւնը մուտք կ'գտնեն մեր մէջ, և Արտաքսիասեան կամ Նախ-Արշակունի հարստութեան միջոցին (190-95) կ'տարածուին, սակայն հաւանականաբար չմոռցուեցան վաղեմի նշանագիրերը, որոց կ'ակնարկէ անշուշտ Փիլոստրոս յոյն պատմագիրն Բ. դարու, ըսելով Արշակայ մասին թէ «Ինձ մը բռնելով զայն Նիւսեայ Աստուծոյն նուիրեց, անոր պարանոցն անցուցած ոսկի մանեակին վրայ Հայ տառերօք գրելով. «Արշակ Թագաւորն Հայոց, Աստուծոյն Նիւսեայ»։ Տիգրանեան շրջանին, (95-15, Ք. Ք.), որ վերջ կ'գտնէ Քրիստոսի առաջին տարիներն իշխող Երատոյ Թագուհիով, բոլորովին կ'մոռցուին Հայ—Փիւնիկ տառերն ու ոչ միայն Հայոց դրամները Յոյն տառերով ու յունաբարբառ կը դրոշմուին, այլ եւ Յոյն տառերով ու լեզուաւ գրականութիւնը կ'մշակուի, պատմութիւններ, թատերգութիւններ կը խմբագրուին, Յոյն թատերական խումբեր եւ յունական հմտութեամբ սնած գիտուններ ու գրագէտներ կ'պահուին արքունեաց մէջ. Յետ այնորիկ Հայաստան շուրջ կէս դար օտարներու ձեռքն անցնելէ ետք, ի ձեռն Տրդատ-Արտաշէսի Պահլաւ հարստութիւնը կ'հաստատուի (53) և Պահլաւ գիրն ու գրականութիւնը մուտք կ'գործեն։

⁂

Դ. Դարու արշալոյսին հետ (301) Քրիստոնէութեան ի ձեռն Տրդատայ և Մեծին Գրիգորի պաշտօնապէս ի Հայս մուտք առթիւ, հրաւիրուած Յոյն ու Ասորի քահանաները կ'բերեն իրենց գրերն ու գրականութիւնն եւ այդ լեզուներով ժառանգաւորաց վարժարաններ կ'բացուին, ու ժամանակուան լուսաւորութեան կեդրոնները (*) Հայ ուսանողներ կ'ղրկուին։

Հայաստանի արեւմտեան և հիւսիսի եկեղեցեաց մէջ յոյն, իսկ հարաւի ու արեւելեան Հայոց տաճարաց մէջ ասորի լեզուօք կ'կարդային Ս. Գիրքը։ Ժողովրդեան աւագ մեծամասնութիւնն անգիտակ ըլլալով այդ լեզուաց՝ մասնաւոր թարգմաններ ընթերցումներն ի Հայ բարբառ կ'վերածէին։ Այսպէս տեւեց ճիշդ դար մը (301—401)։

Վերջ կոյս Դ. դարուն՝ Հայաստան արդէն շուրջ քսան տարիներէ ի վեր բաժնուած էր ընդմէջ Պարսից և Յունաց, արեւմտեան բաժինն եղած էր Բիւզանդական կայսրութեան մի նահանգն, իսկ արեւելեանը Պարսից հարկատու վասալ իշխանութեան մը վերածուած էր։ — Հայք ի Պարսից և ի Յունաց ճնշուած մեծապէս տկարացած էին, և ահա կարծես երկինք կ'կարեկցին Հայոց և անոնց արքայական գահուն վրայ կ'բարձրանայ արքայն Վռամշապուհ (391), որ շնորհիւ իր խոհեմութեան ու դիւանագիտութեան՝ սիրելի կ'ըլլայ թէ՛ Բիւզանդիոնի և թէ Տիզբոնի, ու կ'յաջողի քիչ ատենէն արքայից արքային կողմանէ հրաժարելու դատապարտուած Սահակ Հայրապետն իր աթոռը բարձրացնել։

Սահակ՝ Գրիգոր Լուսաւորչի վերջին շառաւիղն և Մեծին Ներսէսի արժանաւոր զաւակը. հմտալից, իմաստասէր, քաջածանօթ Յոյն, Պարթև և Ասորի լեզուաց, և քաղաքագէտ միանգամայն, կարեւոր աջակից մը կ'ըլլայ Վռամշապուհ և ի միասին կ'սկսին արմատական բարեկարգութեանց Հայաստան աշխարհին։

Մեսրոպ Մաշտոց, Տարօնի Հացեկաց գիւղէն, ազնուականի որդի՝ որ աշակերտելով Մեծին Ներսէսի, մեծապէս զարգացած ու հմտացած էր Ասորի, Պահլաւ և Յոյն լեզուաց, մտաւ նախ զինուորական ծառայութեան մէջ Խոսրով Դ. արքային օրով, ապա շնորհիւ իր հմտութեան արժանացաւ ըլլալ արքունի պալատան քարտուղար, սակայն յետոյ իր ազգին բարելաւման աւելի կարենալ ծառայելու համար՝ թողլով արքունիքն ու իր փառաւոր դիրքը, մերկացաւ աշխարհի պերճանքներէն, ընդգրկեց կրօնաւորութիւնը, քուրձ զգեցաւ և եղաւ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ, քարոզիչ Աւետարանի (ի Գողթն և ի Սիւնիս), ապա Թարգման յեկեղեցիս՝ ասորերէն Ս. Գրոց ընթերցուածոց։

Հայրենասէրն Մաշտոց նախատեսելով օտար գիրք ու լեզու Հայ եկեղեցեաց մէջ գործածութեան վտանգաւոր հետեւանքներն, և դիտելով թէ՝ ազգային այբուբենի մը չգոյութեան հետեւանօք ո՛չ միայն դիւրին չէ ունենալ Եկեղեցւոյ ուրոյն կազմակերպութիւն և ինքնագլուխ անկախ Եկեղեցի մը՝ որպէս ծրագրած էր իր վարպետը Մեծն Ներսէս, այլ և ազգին մտաւոր զարգացումը դժուարութեան կը բաղխի, զի այդ օտար տառերն անբաւ ու անյարմար գրելու Հայ լեզուն և արտայայտելու ճշդիւ առնմիկ հնչումներն, ուստի և կ'խորհի հնարել Ազգ. լեզուի յատուկ նշանագրեր և թարգմանել Ս. Գիրքը հայերէնի։ Առ այս ժամանակ մը աշխատելէ ետք՝ Սահակ Պարթեւի վերստին Հայրապետական աթոռը բարձրանալուն՝ կ'երթայ Վաղարշապատ ու կ'պարզէ անոր իր խորհուրդը։

Վեհ. Հայրապետը կ'քաջալերէ զայն ու երկուքը միասին կ'դիմեն արքային Վռամշապուհոյ, որ կ'խրախուսէ զանոնք և կ'խոստանայ ամէն կարգի օժանդակութիւններ, ու կ'ըսէ թէ՝ ի Միջագետս Հայոց իր ըրած վերջին ճանապարհորդութեան միջոցին, Հայ գիրերու Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսի մը քով գտնուիլը լսած է։ Վռամշապուհ բերել տալով այդ գիրերը կ'յանձնէ Սահակայ և Մեսրոպայ (402)։ Վարժարաններ կը բացուին ընդ տեսչութեամբ Մեսրոպայ, աջակցութեամբ մէկ քանի զարգացեալ անձանց (1), այդ տառերով գրականութիւնը կ'փորձուի, սակայն ասոնք Հայ լեզուի հնչումները ճշդութեամբ արտայայտելու անկարող ըլլալով, Մեսրոպ բարեփոխման մասին յետ երկամեայ ամուլ փորձերու՝ կ'երթայ ի Միջագետս, դիմել Ասորի ու Յոյն գիտնոց (2) խորհուրդին, կատարելագործելու իր ձեռք անցուցած ազգային տառերը, և անոնմէ ձեռնունայն ելլելէ ետք, ըստ Կորիւնի Շնորհիւն Աստուծոյ եւ ըստ Խորենացւոյ Հրաշիւք կ'յաջողի ձեռք բերել գոհացուցիչ այբուբէն մը եւ յաղթական կ'դառնայ ի Հայս (404)։

Հաւանաբար Դանիէլ ասորի Եպիսկ.ի քով գտնուածը Հայոց Փիւնիկ—Փռիւգական տառերն էին թուով 22, որք չէին բաւեր Հայ լեզուի հնչման նրբութիւններն արտայայտելու, զոր գուցէ պայմանադրական նշաններով միեւնոյն տառի մեղմ ու խիստ արժէքներ տալով կ'գործածէին երբեմն մեր նախնիք։ Մեսրոպ այդ պայմանական դրութեան անտեղեակ՝ զայն գտնել փորձեց Միջագետքի մէջ, և չկարենալով հասնիլ իր նպատակին՝ այլ ազգերէ մի քանի գրեր առնելով ու մէկ քանիներ ալ հնարելով կատարելագործեց զայն։

Դանիէլեան գրերուն վաղուց Հայոց մէջ գործածուած ըլլալուն աղօտ կերպով կը վկայեն, ասոնց գիւտին ժամանակակից Հայ պատմիչք, Կորիւն(3), Փարպեցի(4) և Խորենացի(5), զորս աւելի կ'պարզաբանէ Վարդան պատմիչ(6) ԺԳ. դարու։

Մեծն Մեսրոպ, քաղաքակրթիչ Հայ ցեղի հարազատ զաւակ, կ'խորհի և սահմանակից այլ քրիստոնեայ ազգերն, Վիրք ու Աղուանք և անոնց ևս այբուբէններ կը հնարէ հայկականին վրայ ձեւելով։

Մեսրոպ, Ընդհ. Տեսուչ Արեւելեան Հայոց վարժարանաց, Արեւմտեան կամ Յունական Հայաստանի մէջ դպրոցներ բանալու մասին դժուարութեանց հանդիպելուն՝ Սահակ Հայրապետ զայն իր թոռան՝ Աւարայրի ապագայ հերոս Վարդանի հետ Բիւզանդիոն կ'ղրկէ, որոնք այդ տառերն իբր Աստուածատուր ներկայացնելով՝ կ'յաջողին վարժարաններ բանալու համար հրաման ընդունիլ։

Վերջապէս Սահակ, Մեսրոպ և Վռամշապուհ՝ հայրենասիրաց այս երրորդութիւնը օժտեցին մեզ 36 տառերօք այբուբենով մը, որ պատիւ կ'բերէ Հայութեան, զի մինչև ցարդ ծանօթ այբուբենաց ամէնէն կատարեալն է, նոյն իսկ ըստ օտարաց վկայութեան, անով կարելի է արտաբերել բոլոր ազգաց լեզուներն իրենց բուն հնչման զօրութեամբ։ Այսօրուան եւրոպական ազգաց ամենազարգացելոց այբուբէնն իսկ ի վիճակի չէ իրենց լեզուէն զատ այլ բարբառներ հաւատարմութեամբ ու կենդանի հնչմամբ արտայայտել, նոյնիսկ այդ ազգերէ ոմանք իրենց ազգային լեզուի ինչ ինչ հնչումները չկարեն մէկ տառով գրել ու քանի մը տառերու խմբակցութեան կ'դիմեն։ Եթէ օր մը տիեզերական այբուբէնի մը պէտքը զգացուի՝ կրնայ դիմուիլ Հայ տառերուն։

Արդ, Տեարք, ինչպէս ըստ Կորիւնի Շնորհիւն Աստուծոյ, ըստ Խորենացւոյ Հրաշիւք, և ըստ Բիւզանդիոն գացող պատուիրակութեան Աստուածատուր չանուանենք մեր գրերը։

⁂

Սահակ և Մեսրոպ յետ գրի գիւտին Վաղարշապատի արքայական բարձրագոյն վարժարանին յաջողագոյն շրջանաւարտներուն(1) հետ կ'սկսին թարգմանչական գործին։ Թարգմանութեան առաջնակ է նամանաւանդ Ս. Գիրքը, զոր կ'ստանձնեն կատարել գլխաւորապէս երկու մեծ վարպետները, իսկ իրենց աջակից աշակերտներն սկսան թարգմանել ժամանակին եկեղեցական, փիլիսոփայական, պատմական յոյն և ասորի գլուխ գործոցները։

Հայրենասէր երրորդութիւնը չի բաւականանար ասով, 40ի չափ ուսանողներ (2) կ'ղրկէ ժամանակաւ ուսման գլխաւոր կեդրոնները (3), որք ի՛ վերադարձին եղան իրենց հայրենեաց մէջ լուսաւորութեան ջահեր, և ասոնց բերած Եօթանասնից թարգմանութեան ընտիր օրինակաց վրայ՝ իրենց մեծ վարպետները սրբագրեցին Ս. Գրոց առաջին թարգմանութիւնները։

— Այս ճիգերը մեծ արդիւնք յառաջ բերին, և Հայ լեզուն այնչափ կ'փոխուի, ու գրականութիւնը յառաջ կ'երթայ, որ հրաշիւք իմն կարծես քիչ ժամանակուան Հայ դպրութիւնն իր կատարելութեան գագաթնակէտը կ'հասնի և այս դարը իրաւամբ Հայ գրականութեան Ոսկեդարը կ'անուանի։

Այս դարու գրական արտադրութեանց գլուխ գործոց Հայ Աստուածաշունչը՝ իր լեզուի պարզութեան, ոճի գեղեցկութեան ու ճոխութեան, և իմաստի յստակութեան երրեակ տեսակէտներով՝ կ'գերազանցէ մինչև ցարդ թարգմանուած Ս. Գրքերը.—

Խորենացւոյ պատմութեան անգլերէնի թարգմանիչը Հայ Աստուածաշունչը «Թագուհի ամենայն թարգմանութեանց» կ'անուանէ։ Պրոտէր Գերմանացին կ'ըսէ. «Այնչափ ընտիր է Աստուածաշունչի Հայ թարգմանութիւնը, մինչ արժանի է անով սրբագրել բուն յունարէն Աստուածաշունչը»։ Եւրոպացի ու Ամերիկացի աստուածաբաններ շատ անգամ Ս. Գրոց Հայ թարգմանութեան կ'դիմեն իրենց Աստուածաշունչի մութ մասանց լուսաբանութեան համար։ Ահաւասիկ հրաշակերտ մ'ալ, որ պատիւ մ'է Հայ ուղեղին և փառք Հայ ազգութեան։

Ազգ մը որ գրականութիւն ունեցած չէ իր գիր ունենալէն անմիջապէս ետք՝ հնար չէ որ կարողանայ այսչափ կատարեալ լեզուով արտադրութիւններ ունենալ։ Ուստի ստիպեալ ենք ընդունիլ Ե. դարէն առաջ գրականութեան մշակութիւնն ի մեզ, սկսած սեպաձեւ նշանագրերօք, ապա Փիւնիկ, Փռիւգական որդեգրեալ գրերով, հուսկ ուրեմն Յոյն, Ասորի ու Պահլաւ օտար տառերով և նոյն իսկ անգիր կերպով։ Արդարև բաւական մեծ գրական արուեստ կ'տեսնուի Մ. Խորենացւոյ մեզ աւանդած՝ նախնեաց երգերու, վէպերու և ասութեանց մէջ, որք կենդանի ապացոյցներ են Հայուն վաղեմի իմացական զարգացման։

Այս գրական շարժումի միջոցին մշակուեցան աստուածաբանութիւն, իմաստասիրութիւն, կրօնական բանաստեղծութիւն, գրուեցան եկեղեցական գրքեր և պատմական գործեր։

⁂

Այսչափ բարձր գրական զարգացման հասած Հայը՝ կորսնցնելով իր ուրոյն իշխանութիւնն ու օտար լուծի տակ ճնշուելով ու իր բերրի երկրին դրացի ժողովրդոց եւ հեռուներէն եկող բարբարոսներուն կեղեքման ու աւերման ենթարկուելով, ինկաւ գրականութիւնը, ու ժողովրդեան մէկ մասը սկսաւ գաղթել Բիւզանդական Կայսրութեան երկիրները։ Ի մէջ կոյս 9րդ. դարուն Բագրատունին Աշոտ կ'յաջողի հիմնել Արաբացւոց հարկատու իշխանութիւն մը Արարատի մէջ, որ շուրջ մէկ ու կէս դարու կեանք կ'ունենայ. այդ միջոցին եղան գրական զարգացման մասին տկար ճիգեր մը, մանաւանդ Գագիկ Ա.ի օրով։ Յետ Բագրատունի եւ այլ փոքր իշխանութեանց (Արծրունեաց, Սիւնեաց) վախճանին, Հայաստան պատերազմի դաշտ կը դառնայ, Հայերն կ'ցրուին ի տար աշխարհ, մինչև Արեւմտեան և Կեդրոնական Եւրոպա, ի Սուրիա, Եգիպտոս։ Կիլիկիա գաղթողներ կ'յաջողին հիմնել ԺԱ. դարուն ազգային իշխանութիւն մը, որ կը զօրանայ Լեւոն Մեծի ու Հեթում Ա.ի օրով, Դրականութիւնը կ'զարգանայ ու ԺԲ. դարն արդար իրաւամբ կ'ըլլայ Հայ գրականութեան Արծաթի դարը։

Քաղաքական յուզումներ կ'յաջորդեն բաղդաւորապէս այս խաղաղիկ շրջանին, գրականութիւնն երթալով կ'իյնայ. Կիլիկեան իշխանութիւնը վերջ կ'գտնէ, Հայերը կ'ցրուին կեդրոնական Ասիա ու Պարսկաստան, եւ Միջերկրականի եզերքը կ'հաստատուին գաղթականութիւններ։

⁂

Կուտէնպէրկի գիւտը տեղի ունեցած էր 1455ին։ Հայք, որ միշտ լուսաւորութեան և յառաջդիմութեան հետամուտ եղած են, չէին կրնար անտարբեր գտնուիլ այս մեծ յեղաշրջման մասին, և արդարև կէս դար վերջ, 1512ին, Վենետիկաբնակ Յակոբ մը որ ինքզինք Մեղապարտ կ'անուանէ, կ'ձուլէ Հայ տառեր ու կ'ձեռնարկէ տպագրութեան գործին, իտալացիի մը տպարանին մէջ և կ'տպագրէ Ուրբաթագիրք անուն Տարեգոյցը, որուն մէջ կ'գտնուին Կաղանդացոյց, Երազացոյց, ծննդեան աղօթք և մարմնախաղաց յատուկ գլուխներ։ Յաջորդ տարին կը տպագրէ Պատարագամատոյց, Ուրբաթագիրք, Տաղարան և Աղթարք։ Այս վերջին գործին մաս կ'կազմէ [illegible], այսինքն Գաղիանոսի մի բժշկարանը։

Հայ Կաթողիկոսներ, որ յետ ազգային իշխանութեան վախճանին, իբր ժողովրդեան հայրը, միշտ հոգատար գտնուած են անոնց իմացական զարգացման ու պահպանութեան, չէին կրնար անտարբեր գտնուիլ այս մեծ գիւտին առթիւ։ Ուստի և Միքայէլ Սեբաստացի Կաթողիկոսն ուզելով որ տպագրութեան արուեստէն օգտուի իր հօտը, 1562ին, Սեբաստիա գտնուած միջոցին, Հռոմ կ'ղրկէ Եւդոկիացի Աբգար յատենադպիր դպիրն ու անոր Սուլթանշահ զաւակը ուսանիլ տպագրութեան արուեստը, որոնք կ'յաջողին Սաղմոսարան մը տպել ի Վենետիկ՝ 1565ին։ Երկու տարիէն Աբգար դառնալով ի Կ. Պոլիս, Ս. Նիկողայոս եկեղեցիին հովանոյն տակ կ'հիմնէ յանուն Ս. Էջմիածնի մի տպարան և կ'հրատարակէ ընթերցանութեան և կրօնական գիրքեր։

Յետ այնու Կաթողիկոսներ զարգացած անձեր (1) կը ղրկեն Եւրոպա, հաստատելու հայ գաղութներու մէջ, հիմնելու յանուն Սուրբ Էջմիածնայ տպարաններ և տպագրել կրօնական գործեր, օժանդակութեամբ այդ հայ գաղութներուն։ Ասոնցմէ Ոսկան վարդապետ կը յաջողի Ամսթերտամի մէջ տպել պատկերազարդ Աստուածաշունչ մը և այլ եկեղեցական երկեր, որ ապա կ'անցնի ի Լիվոռնիա և ի Մարսիլիա, ուր վախճանելով (1674) տպարանը կ'բերուի Կ. Պոլիս, կ'հաստատուի յանուն Ս. Էջմիածնի տպարան մը, որոյ մէջ կ'տպուին Մխիթար Աբբայի առաջին գործերը։

Նոր Ջուղայեցիք՝ Խաչատուր եպս.ի ջանիւք ունեցան 1640ին տպարան, գրի ձուլարան, թուղթի գործարան։ Աբրահամ կաթող. կ'հիմնէ Էջմիածնի տպարանը 1728ին, Սիմէոն կաթող. կ'կատարելագործէ զայն և կ'ունենայ թուղթի գործարան։

Վերջապէս ամէն կողմ հայ տպարաններ կ'սկսին հաստատուիլ։ Այդ ժամանակները Թուրքերն իսլամացած Հունգարացիի մը միջոցաւ կ'ունենան իրենց առաջին տպարանը։ Հայերը կ'օժանդակեն անոնց, Թուրք տառերու գործնական ձեւ կուտան և մեծապէս կ'նպաստեն տպագրութեան ի Թուրքիա տարածման։

— Տպագրութեան մուտքն յԻտալիա տեղի ունեցած է 1464ին, Ֆրանս 1470ին, Անգլիա, Զուիցերիա և Սպանիա 1474ին, Սլաւոնիա 1491ին, որոնց կ'յաջորդեն Հայերը. մեզմէ ետք կ'մնան Հիւսիսային Ամերիկացիք, Ռուսք, Թուրքեր, Եգիպտացիք, և այլք։ Հայերը տպագրութեան ձեռնարկող Արեւելքի առաջին ազգն եղած են։

⁂

Հայուն պէս յառաջդիմութեան սիրահար ազգ մը չէր կրնար լրագրութեան մէջ յետնագոյններէն ըլլալ. նա արդէն աւելի քան երկու դարեր առաջ 1794ին հիմնած է ի Մատրաս իր առաջին ամսաթերթն Ազդարար, ի ձեռն Տ. Յարութիւն Շմաւոնեան քահանայի։

Հայուն նման ուշիմ և քաղաքակրթութեան հետամուտ ազգ մը չէր կրնար վրիպիլ Եւրոպացի գիտնոց ուշադրութենէն. արդարև 17րդ դարու սկիզբներն արդէն Եւրոպացի գիտուններ սկսած էին ուսումնասիրել Հայ լեզուն և 18րդ դարուն վերջերը (1798) Փարիզի Արեւելեան կենդանի լեզուաց վարժարանին մէջ կը հաստատուի Հայ լեզուի դասախօսութեան աթոռ, նոյն իսկ Յոյն լեզուի դասախօսութենէն առաջ։ Ֆրանսացւոց օրինակին հետեւեցան ուրիշ Եւրոպական ազգեր և այսօր Եւրոպայի տասնի չափ կարեւոր կեդրոններու մէջ կ'դասախօսուին Հայ լեզուն ու գրականութիւնը։

⁂

Հայերս հպարտ պարտինք զգալ զմեզ այսօր, ցոյց տալով քաղաքակիրթ աշխարհի թէ 28րդ դարու գրականութիւն մ'ունեցած ենք, եթէ ի նկատի առնենք մեր հայրենեաց վիմադրոշմ սեպաձեւ արձանագրութիւնք, թէ Փիւնիկ—Հայկական տառերն սկսած ենք գործածել 24 դարեր առաջ, յորոց բղխած Մեսրոպեան կատարելագործեալ տառերը 15 դարերէ ի վեր կ'գործածուին, և որ աշխարհի ամէնէն կատարեալ այբուբէնը կը ներկայացնէ և պատիւ կ'բերէ Հայ ազգին ու ուղեղին։

— Կրնանք պարծիլ թէ տպագրութեան գիւտին ժամանակները՝ հակառակ շատ դժնդակ վիճակի մէջ գտնուելնուս, շատ մը եւրոպական ու ամերիկեան ազգերէ առաջ օգտուած ենք անկէ։ 400 տարիներէ ի վեր տպարան ունինք և Արեւելքի առաջին ազգն եղած ենք տպագրական գործունէութեան մասին։ Պատիւ մ'է Հայկազանց որ 220. տարիներէ ի վեր սկսած ենք լրագրական հրատարակութեան, և առ այդ ևս ասիական ազգերու ռահվիրան կրնանք համարուիլ։

Այս կրկին Յոբելեաններով անգամ մը եւս կ'հաստատուի թէ՝ Հայն ոչ միայն վաղեմի քաղաքակրթութիւն ունեցող ազգ մ'է, և միշտ տրամադիր յառաջդիմութեան, այլ և ռահվիրան եղած է ասիական շատ մը ծանօթ ազգաց և անոնց ոմանց քաղաքակրթիչ տարրը հանդիսացած է։

Ապրի՛ Հայն ու Հայութիւնը.

⁂

Խօսքս կնքել առաջ նուիրական պարտականութիւն կ'համարիմ յիշեցնել ձեզ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին Յունիս 12 թուականակիր օրհնաձիր կոնդակն ուղղեալ Ազգ. Ժողովոյս, որով Ն. Ս. Օծութիւնը մշտնջենաւորելու համար Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ անունն ու յիշատակը հրաւէր կ'կարդայ մեզ աջակցիլ մեր Արեւելեան եղբարց այս մեծ յոբելեանին առթիւ հիմնած մեծ հանգանակութեան, ի նպաստ ուսումնազուրկ վայրերու մէջ վարժարանաց հաստատութեան, և ուսման ու գիտութեան տարածման։ Մեր Արևելեան եղբարք արդէն շուրջ մէկ միլիոն րուպլի ստորագրած են և ստորագրումն եռանդով յառաջ կ'տարուի։ Պարտ է մեզ և նուիրական հպատակիլ Հայրապետական կոչին, ուստի ի պաշտօնէ բացուած կ'հռչակեմ այդ հիմնական դրամագլխոյն ստորագրումը, և կ'հրաւիրեմ զՁեզ, Տեարք Երեսփոխանք, պաշտօնապէս օրինակ տալ այլոց։

Կեցցէ՛ Հայն ու Հայկազնեան լեզուն և կեցցէ՛ իր գորովագութ ուսումնասէր Հայրապետը։

ՏՐԴ. Ն. ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ

Կ. Պոլիս, 11/24 Հոկտ. 1913

(*).—Կեսարիա, Անտիոք, Աթէնք, Բիւզանդիոն.

(1).—Յովհան Եկեղեցացի, Յովսէփ Պաղնացի, Տէր Խորձենացի, Մուշէ Տարօնեցի.

(2).—Դանիէլ, Ակակիոս, Բաբելաս, Պղատոն, Եպիփանոս, Հռոփանոս, եւլն.

(3).—«Նշանագիրքն յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան.»

(4).—«Մանաւանդ թէ զոն նշանագիրք Հայերէն լեզուի, որով հնար է ինքեան ծայնիւ եւ ոչ մուրացածոյ բարբառաւ շահել զոգիս.»

(5).—«Զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից.»

(6).— «Որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութենէ լեզուիս անհոգացեալ եղեւ յառաջագոյն, յոյն եւ պարսիկ գրով շատացեալք.»

(1).— Եզնիկ Կողբացի, Կորիւն սքանչելի, Յովսէփ Վայոց Ձորոյ, Ղեւոնդ Վանանդեցի եւայլք, որք «Առաջին թարգմանիչք» կ'կոչուին.

(2).— Այս աշակերտներէն նշանաւոր եղան Մ. Խորենացի, Մամբրէ վերծանող, Դաւիթ անյաղթ, Գիւտ Կաթողիկոս, Եղիշէ պատմագիր, Յովհան Մանդակունի, Ղազար Փարպեցի, Անանիա թարգմանիչ եւայլք՝ որք անուանեցան «կրտսեր թարգմանիչք».

(3).— Կեսարիա, Մելիտինէ, Եդեսիա, Անտիոք, Աղեքսանդրիա, Աթէնք, Հռոմ.

(1) Սրապիոն կաթ. 1637ին Յովհաննէս Անկիւրացին կը ղրկէ Իտալիա. Յովհ. կաթողիկոս 1655ին Կարինցի Մատթէոս սարկաւագը Ամստերտամ, որոյ կը յաջորդէ Ոսկան վարդապետ 1664ին եւն.